

**ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր – Երևանի պետական համալսարան, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ, Հայրենական մեծ պատերազմ, պատերազմական հուշեր, դասախոսներ, ազգային դիվիզիաներ, վճռական ճակատամարտեր

Պատմական ժամանակաշրջանի կամ իրադարձությունների համար կարևոր են հուշագրությունները, որոնք լավագույնս համալրում են պատմության տարբեր դրվագներ, այն դարձնում առավել ամբողջական: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մասին գրվել են հազարավոր հուշագրություններ, որոնց շնորհիվ հնարավոր է առավել խորը և համընդգրկուն ըմբռնել պատմական ու պատերազմական գործընթացները: Այդպիսի հուշագրություններ են թողել նաև հայ ժողովրդի բազմաթիվ զավակներ՝ ներկայացնելով իրենց անցյալը Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին: Պատերազմի մասնակիցների հուշերը թույլ են տալիս ավելի խորը և մանրամասն ըմբռնել հայկական և խորհրդային այլ դիվիզիաների մարտական ուղիները, նրանց առջև դրված խնդիրները:

Սույն հրապարակման մեջ հեղինակն անդրադառնում է Երևանի պետական համալսարանի մի քանի աշխատակիցների՝ Էդուարդ Ջրբաշյանի, Համլետ Սահակյանի, Լիպարիտ Գյուլբուդադյանի, Գարսևան Շառոյանի, Լևոն Բաբայանի, Ռեմ Կարապետյանի և Հովհաննես Մովսիսյանի, ինչպես նաև համալսարանականներին առնչվող այլոց հուշերին, որոնք մասնակցել են Հայրենական մեծ պատերազմին և իրենց ներդրումն ունեցել ԽՍՀՄ մեծ հաղթանակի գործում: Համալսարանական հերոսների հուշերը տեղեկություններ են հաղորդում նաև հայ մեծանուն զորավարների և նրանց գործողությունների մասին, ինչը համալրում է ազգանվեր գործիչների կենսագրության տարբեր դրվագները:

* * *

Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակից Էդուարդ Ջրբաշյանը¹ պատերազմի ավարտից երեսուն տարի անց իր հուշերում գրել է. «Լինում են

---

¹ Է. Ջրբաշյանը ծնվել է 1923 թ. Երևանում, 1941 թ. ավարտել Երևանի Շ. Ռուսթավելու անվան միջնակարգ դպրոցը և նույն թվականին գորակոչվել Կարմիր բանակ: Սկզբում սովորել է Թբիլիսիի ավիացիոն դպրոցում, իսկ հետո՝ Բաքվի հետևակային ռազմական ուսումնարանում, ստացել է լեյտենանտի կոչում և ուղարկվել ռազմաճակատ: Նա ջոկի, դասակի և ա-

պահեր, երբ չէս ուզում հավատալ, թե Մեծ հաղթանակից հետո անցել է երեք տասնամյակ մի ամբողջ սերնդի կյանք: Թվում է, թե դեռ երեկ էին անասելի դժվարություններով, կորուստներով, բայց և ապշեցուցիչ հերոսականությամբ այն օրերը: Ըստ երևույթին, պատճառն այն է, որ անցած տարիներին պատերազմն ասեք միշտ քեզ հետ է եղել, քո էության մեջ, քո գործերում և մտորումներում:

Վերհիշելով այն չորս կրակոտ տարիները՝ իմ միտքն ամենից ավելի կանգ է առնում երկու ծայրաթևերի վրա՝ սկիզբն ու վերջը: Ես պատկանում եմ այն սերնդին, որը միջնակարգ դպրոցից հետո միանգամից մտավ պատերազմի փորձությունների մեջ: Հիշում եմ, մեր ավարտական երեկոն տեղի էր ունենում 1941 թ. հունիսի 21-ին, այն ժամանակ, երբ թշնամու ինքնաթիռներն արդեն օդ էին բարձրանում իրենց մահացու բեռը հանգիստ քնած քաղաքացիների վրա թափելու համար: Դժբախտ զուգադիպություն՝: Բայց ես ուզում եմ հիշել ռուս բանաստեղծի տողերը. «Երանի՛ նրան, ով այցելում է այս աշխարհը նրա ճակատագրական բռնություններին»: Այո՛, իմ սերնդին վիճակվեց լինել մարդկության պատմության մեջ մեծագույն պատերազմի ամենաերիտասարդ մասնակիցների թվում, ժամանակից շուտ հասունանալ, ծանր փորձությունների մեջ ճանաչել ու տարբերել իրական հերոսությունը և բարոյական արժեքները՝ փոքրոգության կամ ցուցադրական հայրենասիրության դրսևորումներից... 1945 թ. մայիսի 9-ը ես դիմավորեցի զինվորական հոսպիտալում: Դժվար էր բնութագրել այն տրամադրությունը, որ այն ժամանակ տիրել էր մեզ՝ պատերազմի մասնակիցներին, թիկունքում մնացած կանանց ու տղամարդկանց: Հաղթանակի մեջ անսպասելի և զարմանալի ոչինչ չկար. այդ օրվան մենք ամբողջ հոգով հավատում էինք. հավատում էինք նույնիսկ պատերազմի ամենադժվարին պահերին: Վաղուց սպասված հրճվանքն ու հպարտությունը միախառնվում էին ծանր կորուստների թախ-

---

կանանետային մարտկոցի հրամանատարի պաշտոնով եղել է մի քանի՝ նախ Հյուսիսային Կովկասի, Բրյանսկի, ապա Երկրորդ բելառուսական և Մերձբալթյան ռազմաճակատներում: Մասնակցել է Լիտվայի ազատագրման և Արևելյան Պրուսիայի գրավման համար մղվող մարտերին: 1944 թ. հոկտեմբերին 157-րդ ականանետային գնդի կազմում է. Ջրբաշյանը անցել է պետական սահմանը և կատաղի մարտերից մեկում ծանր վիրավորվել: Հենց այդ ժամանակ մարտական խնդիրները խիզախորեն կատարելու համար շատերի հետ պարզևատրվել է «Կարմիր աստղ» շքանշանով: ԵՊՀ բանասիրության ֆակուլտետը նա ավարտել է 1950 թ. և ընդունվել ասպիրանտուրա: 1954 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, 1965 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություններ, իսկ 1967 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում: 1974 թ. նա ընտրվել է ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, 1982 թ.՝ ակադեմիկոս: Մանրամասն տե՛ս **Ենգոյան Փ., Մինասյան Է.**, Երևանի պետական համալսարանն ու համալսարանականները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.), Երևան, 2019, էջ 519-520, Կենսագրական հանրագիտարան, խմբ. Հ. Միմոնյան, Գ. Գևորգյան, Հ. Գասպարյան, Հ. Միրզոյան և այլք, Երևան, 2019, էջ 592-593:

¹ Այս տողերը Ֆյոդոր Իվանովիչ Տյուտչևի (1803-1873) «Յիցերոն» բանաստեղծությունից են, որը գրվել է 1836 թ.:

ծի հետ: Բայց ամենից ավելի մարդկանց կլանել էր խաղաղ կյանքի ու աշխատանքի իրականացող երազանքը, որը և՛ դյուրիչ էր, և՛ անսովոր, անհավատալի...

Ես պատկանում եմ այն սերնդին, որ առաջին անգամ համալսարան մտավ Հաղթանակի տարին՝ 1945 թ. աշնանը: Գրեթե բոլոր առաջին կուրսի տղաները նախկին ռազմիկներ էին, անցած բազում փորձությունների միջով: Այժմ մենք լեցուն էինք ուսման անսահման ծարավով, որ մեր հոգում սրել ու խորացրել էր պատերազմի դաժան դպրոցը:

Երեսուն տարի է անցել այդ օրերից, բայց ամեն ինչ թվում է այնքան մոտ, հարագատ, անմոռանալի...»¹:

* * *

Համլետ Սահակյանը² 89-րդ Թամանյան դիվիզիայի 526-րդ գնդի հրետանային մարտկոցի հրամանատարն էր: Սևաստոպոլի ազատագրության մարտերում նա խիզախության համար պարգևատրվել է «Փառքի երրորդ» աստիճանի շքանշանով, այնուհետև նշանակվել կապի և հետախուզության հրամանատար: 1975 թ. «Երևանի համալսարան» թերթի 18-րդ համարում հրատարակվել են Սահակյանի ծառայակից Ա. Գրիգորյանի հուշերը նրա մասին³:

Ա. Գրիգորյանը հիշում է լեհական Ռուսկի Բրուտ բնակավայրի մոտ տեղի ունեցած մարտերում Սահակյանի ռազմական գործունեության մասին: «Ընթանում էին ծանր մարտեր: Թշնամու շրջափակված խմբավորումը ընտրված խմբով փորձում էր դուրս գալ կամրջի մոտ և դուրս պրծնել շրջափակումից: Ավագ լեյտենանտ Սարկիսովի ականանետային մարտկոցը հանձնարարություն ստացավ ամրապնդել կամրջի շրջանում գտնվող մարտական դիրքերը և ուժեղ կրակով վերացնել հակառակորդի ռազմական մեքենաները: Կապի և հետախուզության ջոկատի հրամանատար ավագ սերժանտ Համլետ Սահակյանը՝ անցնելով թշնամու տեղակայման հատված ուսումնասիրեց և տեղորոշեց գերմանացիների տեղադրությունը: Բարձրա-

---

¹ Մեր սերնդի ուղին // «Երևանի համալսարան», 10.V.1975:

² Հ. Սահակյանը ծնվել է 1918 թ. Դիլիջանում: 1938 թ. ավարտել է տեղի միջնակարգ դպրոցը և մեկ տարի անց զորակոչվել Կարմիր բանակ, մինչև Հայրենական մեծ պատերազմի սկսվելը ծառայել տարբեր զորամասերում: Կերչի ազատագրական մարտերի ժամանակ վիրավորվել է և դեռ լրիվ չապաքինված՝ դաշտային հոսպիտալից վերադարձել զորամաս: Այնուհետև մասնակցել է Սիմֆերոպոլի, Սևաստոպոլի, Վարշավայի ազատագրմանը և Բեռլինի գրավմանը: 1945 թ. ամռանը Սահակյանը զորացրվել է, վերադարձել Երևան և ընդունվել ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը: 1950 թ. այն ավարտել է և աշխատանքի անցել Դիլիջանի կուսշրջկոմում: 1962 թ. տեղափոխվել է ԵՊՀ, պաշտպանել թեկնածուական ատենախոսություն, ստացել դոցենտի կոչում և աշխատել դիալեկտիկական մատերիալիզմի և տրամաբանության ամբիոնում: Վախճանվել է 2001 թ.: Տե՛ս **Ենգոյան Փ., Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 520-521:

³ Бойцы вспоминают минувшие дни // «Երևանի համալսարան», 10.V.1975:

ցած քամին, սակայն, խանգարում էր խիզախ հերոսի աշխատանքին: Սակայն նա կարողացավ հաղթահարել դժվարությունները և կապ հաստատելով մարտկոցի հետ՝ հստակ տեղեկություններ հաղորդեց թշնամու տեղադրության վերաբերյալ:

Մարտերը շարունակվեցին հունվարի 18-ից 21-ը: Այդ օրերի ընթացքում Սահակյանը գերազանց իրականացրեց հրամանատարության բոլոր հանձնարարությունները: Հետախույզի տրամադրած տեղեկությունների շնորհիվ խորհրդային հրետանավորները արագ վերացրեցին թշնամու կենդանի ուժը և տեխնիկան: Վերջին օրը մարտկոցը շարքից դուրս հանեց թշնամու մեծ թվով մեքենաներ, 25 հրանոթ, հակառակորդի զինվորներին: Թշնամին ջախջախվեց: Մարտերում հերոսության և խիզախության համար Սահակյանը պարգևատրվեց Հայրենական պատերազմի շքանշանով: Սահակյանը Թամանյան դիվիզիայի հետ միասին անցավ ամբողջ ճանապարհը և հասավ մինչև Բեռլին: Սահակյանը, վիրավորվելով շարքից դուրս եկավ, միայն Գերմանիայի անձնատվությունից երեք ժամ առաջ: Այժմ Համլետ Համայակի Սահակյանը համալսարանի լավագույն դասախոսներից է»:

* * *

Քիմիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Լիպարիտ Գյուլբուդադյանը¹ իր հուշերում անդրադառնում է ոչ միայն իր, այլև եղբոր՝ Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Սիրաք Գյուլբուդադյանի² ռազմաճակատում անցկացրած օրերին: Առաջին խոշոր մարտը, որին մասնակցել է մայրը Լ. Գյուլբուդադյանը՝ որպես դիվիզիոնի հրամանատար, Միլիտարյուի տակ մղել է 19-րդ տանկային կորպուսը, որի ժամանակ թշնամին գլխովին ջախջախվել է, իսկ կորպուսը Ղրիմի գլխավոր մատույցների ու Պերեկոպի ամրությունների վրայով հասել է մինչև Արմյանսկ: Լ. Գյուլբուդադյանի հրետանային դիվիզիոնը այդ մարտում թշնամու կողմից շրջապատման մեջ գտնվելիս խուճապի չի մատնվել և կռվել է այնքան, մինչև օգնության են հա-

¹ Լ. Գյուլբուդադյանը ծնվել է 1912 թ. Սուրմալուի նահանգի Կողբ գյուղում: 1934-1939 թթ. սովորել է ԵՊՀ քիմիական ֆակուլտետում, այնուհետև ընդունվել ասպիրանտուրա: 1939 թ. զորակոչվել է Կարմիր բանակ և ծառայել մինչև 1946 թ.: 1946-2003 թթ. նա աշխատել է ԵՊՀ օրգանական քիմիայի ամբիոնում: 1973 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն, իսկ 1974 թ. ստացել պրոֆեսորի կոչում: Վախճանվել է 2003 թ. մայիսի 15-ին:

² Ս. Գյուլբուդադյանը ծնվել է 1915 թ. Սուրմալուի գավառի Կողբ գյուղում: 1934 թ. ավարտել է Հոկտեմբերյանի (Արմավիր) շրջանի Արմավիր գյուղի մանկավարժական տեխնիկումը և մինչև 1938 թ. աշխատել, ապա ընդունվել ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետ: 1941 թ. հուլիսին զորակոչվել է Կարմիր բանակ, ավարտել Սուխումիի հրետանային ուսումնարանը, ստացել կրտսեր լեյտենանտի կոչում և նշանակվել ծառայության դասակի հրամանատար: Պատերազմի ավարտից հետո Ս. Գյուլբուդադյանը զորացրվել է և շարունակել ուսանել ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետում: 1953 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1974 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություններ: 1978 թ. ստացել է պրոֆեսորի կոչում: 1956 թվականից աշխատել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետում: Վախճանվել է 1997 թ. հոկտեմբերի 17-ին:

սել ռազմաճակատի մյուս զորամասերը: Թշնամու դեմ տեղի ունեցած ուժերի անհավասար մարտում հաղթանակ տանելուց հետո Լ. Գյուլբուդադյանի դիվիզիոնը սրընթաց երթով Սիվալի վրայով անցել է Սիմֆերոպոլ՝ մասնակցելով Սևաստոպոլի համար մղվող մարտերին¹:

«Հիշում եմ, Ղրիմի ազատագրումից հետո 19-րդ Պերեկոպյան կարմրադրոշ տանկային կորպուսը, որի կազմի մեջ էր մտնում նաև մեր 179-րդ ականանետային գունդը, շտապ կարգով ուղարկեցին Տուլա, մարտական ուժերը վերականգնելու և լրացվելու: Շատ արագ ավարտվեցին այդ գործողությունները և կորպուսը մեկնեց Մերձբալթյան ճակատ՝ Հ. Բաղրամյանի ղեկավարած ռազմաճակատը: Այստեղ մեզ սպասում էր մի խիզախ գործողություն: Բանն այն է, որ ֆաշիստական զորքերը, նահանջելով Լենինգրադից և Տալինից, նորից վերցրել էին Ռիգան: Ռիգայից հարավ-արևելք մեր դիվիզիաներից մեկը շրջափակման մեջ էր ընկել: Անհրաժեշտ էր նրան դուրս բերել շրջապատումից: Մեր կորպուսի առջև այդ պատվավոր խնդիրը դրվեց: Մերձբալթիկայում մեր առաջին գործողությունը եղավ բիրժայան օպերացիան: Մենք ճեղքեցինք գերմանացիների ռազմաճակատը, խորացանք մոտ 10 կմ և թեքվելով 90 աստիճան, շարժվեցինք ռազմաճակատին զուգահեռ՝ ոչնչացնելով թշնամու բոլոր կրակակետերը, և օրվա վերջում մենք միացանք շրջապատված մեր զորքերին: Պետք էր տեսնել, թե դա ինչպես մեծ ցնծություն առաջացրեց:

Հիշում եմ, մի անգամ մարշալ Հ. Բաղրամյանը մեզ մոտ՝ համալսարանում հյուր էր: Երբ ես պատմեցի, թե ինչպես նա «նեղն էր ընկել» և մենք նրան նեղ տեղից դուրս բերեցինք՝ նա ծիծաղելով ելավ տեղից, մոտեցավ ինձ, և մենք գրկախառնվեցինք: Այդ դեպքը ևս չեմ մոռանում:

Նրա ռազմաճակատում մենք շատ խիզախություններ կատարեցինք: Ես այդ ժամանակ դիվիզիոնի հրամանատար էի, հիշում եմ նաև, թե ինչ խոշոր ճեղքում կատարվեց Շաուլյայից դեպի արևմուտք և ստեղծվեց այսպես կոչված Կուռլանդյան խմբավորումը:

Այդ խոշոր գործողության շարունակությունը եղավ այն, որ մեր զորքերը բաժանվեցին երկու մասի: Մի մասը շրջապատեց մնացած գերմանացիներին, իսկ մյուս մասը՝ ֆաշիստական զորքերին հետապնդեց մինչև Տիլզիտ-Քյոնիքսբերգ, որը ավարտվեց Քյոնիքսբերգի հետագա գրավումով: Դա մարշալի լավագույն գործողություններից մեկն էր: Մենք մնացինք շրջապատման մեջ գտնվող խմբավորման դեմ հանդիման: Այստեղ շատ դժվարին մարտեր էին տեղի ունենում: Թշնամին ամեն կերպ աշխատում էր վանդակից դուրս պրծնել: Մենք շատ դժվարին մարտեր մղեցինք թշնամուն զսպանակների մեջ պահելու համար: Հիշում եմ երբեմն օրվա ընթացքում ես դիվիզիոնի մարտակարգը մի քանի անգամ տեղից-տեղ էի փոխում, գերմա-

---

¹ Տե՛ս Ենգոյան Փ., Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 260:

նացիներին ցույց տալու համար, որ նրանց դեմ մեծ ուժեր են կանգնած:

Մերձբալթիկայի տարածքը անտառոտ էր և տեսանելիությունը շատ վատ: Այդ պայմաններում դժվար էր մարտը վարել: Միայն 120 մմ ականանետերը հարմար կրակային միջոց էին:

Մ. Գ. Մահակյանի «Սովետական Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերում» (Երևան, 1981 թ.) գրքի 143-րդ էջում գրված է իմ մի դրվագի մասին. «Մինիստրության արխիվային փաստաթղթերից մեկում գրված է. «Կապիտան Գյուլբուդադյանը աշխատելով 179-րդ ականանետային գնդի շտաբի պետ, Տրիշկիայի շրջանում գերմանացիների պաշտպանությունը ճեղքելու 19-րդ տանկային կորպուսի արշավում և Երկուգեմեի համար մղված մարտերում իրեն դրսևորեց անձնական խիզախություն և արիություն ունեցող, մարտը հմտորեն վարելու կազմակերպիչ: 1944 թ. հոկտեմբերի 5-10-ը կապիտան Գյուլբուդադյանը հմտորեն կազմակերպեց գնդի համագործակցությունն աջակցող տանկային բրիգադի հետ, որի շնորհիվ գունդը գերազանց կատարեց իր մարտական խնդիրը... Վեցմուսթայի շրջանում 202-րդ տանկային բրիգադի աջ թևի վրա թշնամին ձեռնարկեց հակազրոհ: Կովի լարված պահին Գյուլբուդադյանը իր վրա է վերցնում երկու ականանետային դիվիզիոնների ղեկավարությունը և զանգվածային կրակ տեղում հակառակորդի մարտաշարերի վրա: Կապիտանը այդ գործողությունների համար պարգևատրվում է «Կարմիր դրոշի» շքանշանով»:

Եղբայրս՝ Սիրակ Գյուլբուդադյանը, նույնպես պատերազմի մասնակից է: Բայց նրանց գունդը Հյուսիսային Կովկասի համար մղված մարտերում անհաջողության մատնվեց և գերվեց թշնամու կողմից: 1944 թ. փետրվարին նրան հաջողվում է փախուստ կատարել և միանալ հարավսլավական, ապա և ալբանական պարտիզանական ջոկատներին: Մասնակցել է Ալբանիայի ազատագրմանը: Տիրանայում տեղի ունեցած շքերթի ժամանակ նա ստացել է պարտիզանի տոմս: 1945 թ. III Ուկրաինական ռազմաճակատում մասնակցել է Ավստրիայի և Հունգարիայի ազատագրմանը: 1945 թ. մարտին Բալատոն լճի շրջանում տեղի ունեցած մարտերից մեկում նա վիրավորվել է և ապաքինվելուց հետո նորից վերադարձել ռազմաճակատ: Իմ ուրախությանը չափ չկար, երբ նրանից ստացա առաջին նամակը: Այդ նամակով նա ինձ հայտնում էր, որ ինքը արդեն կռվում է թշնամու դեմ:

Պատերազմը հաղթանակով ավարտեցինք, վերադարձանք մեր սիրած խաղաղ կյանքին, զբաղվեցինք մեր նվիրական գործով: Մեր անխոնջ աշխատանքով, սիրած գործին անմնացորդ նվիրումով մենք որոշ հաջողության ենք հասել, թե՛ աշխատանքում և թե՛ անձնական կյանքում: Այժմ մեր ամենամեծ ցանկությունն է խաղաղությունը: Մենք գիտենք, թե ինչ բան է պատերազմը և ոչ մի սերնդի համար չենք ցանկանա, որ այն երբևէ կրկնվի»¹:

---

¹ Ռազմաճակատային հուշեր // «Երևանի համալսարան», 9.V.1985:

* * *

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գարսևան Շառոյանը¹ ևս իր ներդրումն է ունեցել Հայրենական մեծ պատերազմում և մասնակցել 409-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիայի մղած մարտերին: Իր հուշերում նա ոչ միայն անդրադարձել է իր մարտական ուղուն, այլև հարստացրել այդ հերոսական դիվիզիայի դրվագները:

«Երբ պատերազմը սկսվեց ես 35 տարեկան էի, արդեն հասցրել էի ավարտել համալսարանի պատմության ֆակուլտետը և ապա ընդունվել ասպիրանտուրա, իսկ 1934 թ. մինչև Մեծ Հայրենականի սկիզբը դասախոսել եմ ՍՍՀՄ պատմության ամբիոնում:

1941 թ. օգոստոսին գորակոչվեցի սովետական բանակ և ծառայության մտա 409-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիայում: Սկզբնական շրջանում ինձ վստահեցին ականանետային մարտկոցի հրամանատարի պաշտոնը, իսկ այնուհետև աշխատեցի դիվիզիայի թերթում: 1942 թ. մասնակցել եմ Մոզդոկի տակ տեղի ունեցող դաժան մարտերին, հետո տեղափոխվեցի Հարավ-Արևմտյան և Երրորդ Ուկրաինական ռազմաճակատները:

1944-1945 թթ. մեր ողջ սովետական բանակի սպաների և զինվորների համար դժվարին տարիներ էին: Մոտենում էր հաղթանակը, այնքան սպասված և այնքան ցանկալի: Շարունակում էինք կենաց ու մահու պայքար մղել, իրար հետևից ազատագրում էինք քաղաքներ ու գյուղեր, բնակիչները մեզ դիմավորում էին արցունքներն աչքերին, իրենց ազատարարների ոտքերի առջև փունջ-փունջ ծաղիկներ էին նետում: Մասնակցել եմ Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Հարավսլավիայի գրավմանը: Մենք հատկապես ահեղ դիմադրության հանդիպեցինք Բելգրադ և Բուդապեշտ քաղաքները ազատագրելիս: Բայց մեր զինվորները անհողողող էին և հաղթանակի վճռականությամբ լի:

Եվ հաղթեցինք...»²

* * *

Լևոն Բաբայանը³ եղել է ԵՊՀ իրավաբանական ֆակուլտետի քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ և լինելով 89-րդ Թամանյան

---

¹ Գ. Շառոյանը ծնվել է 1906 թ. Բայազետ քաղաքում (Կամո): Տեղի միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո տեղափոխվել է Երևան և ընդունվել ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետ: 1934 թվականից անցել է դասախոսական աշխատանքի ԽՍՀՄ պատմության ամբիոնում: 1941 թ. օգոստոսին գորակոչվել է Կարմիր բանակ: 1967 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն և ստացել պատմական գիտությունների դոկտորի աստիճան, իսկ 1969 թ.՝ պրոֆեսորի կոչում: 1968-1970 թթ. եղել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան, իսկ 1970-1976 թթ.՝ ԽՍՀՄ պատմության ամբիոնի վարիչ: 1976-1986 թթ. աշխատել է ԽՍՀՄ պատմության ամբիոնում որպես պրոֆեսոր, իսկ 1986 թ. անցել է վաստակած հանգստի: Վախճանվել է 2007 թ. օգոստոսի 16-ին: Տե՛ս **Ենգոյան Փ., Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 345-346:

² Ահեղ օրերի արձագանքը // «Երևանի համալսարան», 9.V.1985:

³ Լ. Բաբայանը ծնվել է 1923 թ. Բաթումում: 1941 թ. ավարտել է տեղի ռուսական միջնակարգ դպրոցը և գորակոչվել բանակ: Պատերազմից հետո նա զորացրվել է, մի քանի տարի

դիվիզիայի մարտիկ՝ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել նրա մարտական ուղու և սխրագործությունների վերաբերյալ:

«1942 թ. մեկնել եմ ռազմաճակատ՝ 89-րդ հայկական Թամանյան դիվիզիայի շարքերում: Մարտական մկրտությունը ստացել եմ Գռոզնու մոտակայքում մղվող մարտերում: Մասնակցել եմ Նովոռոսիյսկ, Կերչ, Սևաստոպոլ քաղաքների համար մղվող մարտերին: Հանդիպելով թշնամու դաժան դիմադրությանը մեր հրետանային դիվիզիոնը մեծ օգնություն ցույց տվեց հրաձգային ստորաբաժանումներին՝ թուլացնելով և ջլատելով թշնամու ուժերը:

Իմ հիշողության մեջ միշտ վառ է ընկերոջս՝ գնդացրորդ Ռուբիկ Ղազարյանի սխրանքը: Գտնվելով Ֆրանկֆուրտի-Օդերի ափի պլացդարմում՝ հայ քաջորդին ընկավ շրջապատման մեջ և անհավասար մարտում զոհվեց: Հետագայում, երբ ազատագրեցինք այդ տերիտորիան, գտանք մեր ընկերոջ անշունչ մարմինը, որի վրա 70 վերք կար:

Հիշարժան են նաև Բեռլինի համար մղվող հերոսական մարտերը: Հումբոլտ-Հայն բունկերի մերձակայքում մենք հանդիպեցինք ահեղ դիմադրության: Բայց ի վերջո բունկերի գարնիզոնը չդիմացավ մեր հրետանու կրակին և մայիսի 1-ին կապիտալուացիայի ենթարկվեց:

Հաղթանակի օրը մոտ էր...»¹:

* * *

Ռեմ Կարապետյանը² Նովոռոսիյսկի, ինչպես նաև մի շարք այլ գործողությունների մասնակից է:

«Բանակ մեկնել եմ կամավոր, 17 տարեկանում: Ավարտել եմ Ֆրունզեի ռազմական ուսումնարանը, ստացել եմ լեյտենանտի կոչում և ուղարկվել Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատ: Որպես դասակի հրամանատար ծառայել եմ 18-րդ դեսանտային բանակում: 8-րդ գվարդիական բրիգադում

աշխատել այլ կազմակերպություններում, հետո՝ 1956 թ. տեղափոխվել համալսարան: Պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն, ստացել դոցենտի կոչում և աշխատել ԵՊՀ իրավաբանական ֆակուլտետի քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնում: Վախճանվել է 2018 թ. դեկտեմբերին: Տե՛ս **Ենգոյան Փ., Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 408-409:

¹ Ահեղ օրերի արձագանքը, էջ 7:

² Ռ. Կարապետյանը ծնվել է 1924 թ. Երևանում: 1941 թ. ավարտել է միջնակարգ դպրոցը և մեկնել Լիտվա: Նույն թվականի դեկտեմբերին կամովին մեկնել է Կարմիր բանակ և մասնակցել Հայրենական մեծ պատերազմին: Ավարտել է Մ. Վ. Ֆրունզեի անվան ռազմական ուսումնարանը, ստացել լեյտենանտի կոչում և ուղարկվել Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատ: Դասակի հրամանատարի պաշտոնով ծառայել է 18-րդ դեսանտային բանակում: 1943 թ. նա 46-րդ գվարդիական դիվիզիայի հետ եղել է Կալինինի ռազմաճակատում: Կարապետյանը 1946 թ. զորացրվել է և ընդունվել ԵՊՀ կենսաբանական ֆակուլտետ, իսկ 1951 թ. ասպիրանտուրա, որն ավարտելուց հետո 1954 թ. անցել է դասախոսական աշխատանքի ԵՊՀ կենսաբանական ֆակուլտետի ֆիզիոլոգիայի ամբիոնում որպես ավագ դասախոս: Տե՛ս **Ենգոյան Փ., Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 449-450:

մասնակցել եմ Նովոռոսիյսկի պաշտպանական մարտերին: 1944 թ. արդեն առաջին Մերձբալթյան ռազմաճակատում էի: Մասնակցել եմ Վելիկի Լուկի, Օստրովի, Ռիգայի, Տարտուի, Վարշավայի ազատագրմանը: Իմ հիշողության մեջ անմոռաց է Բեռլինի կապիտուլյացիան: Այն սովետական զինվորներիս համար պատերազմի հաղթական ավարտ էր նշանակում, մեր զորամասը 146-րդ դիվիզիայի շարքերում մասնակցեց Բեռլինի գրավմանը:

Տարտուի գրավման ժամանակ մեր դիվիզիայում ստեղծվեց հատուկ ջոկատ, որի առջև զինվորական առաջադրանք դրվեց. կարճ ժամանակում ճեղքել հակառակորդի դիրքերը և փրկել Տարտուի նշանավոր համալսարանը, որը գերմանացիները նախապատրաստվել էին պայթեցնել: Մեծ կորուստների գնով մենք կարողացանք փրկել պատմամշակութային և գիտական այդ հանրաձանոթ օջախը»¹:

* * *

Հովհաննես Մովսիսյանը² անցել է փառավոր մարտական ուղի հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային՝ առաջին հայկական ազգային դիվիզիայի կազմում: Նրա մասին Հրայրա Քոչարը գրել է. «Նա իր մարտական սխրանքներով արժանավոր տեղ գրավեց ստալինգրադյան հերոս պաշտպանների շարքերում: Ապրեց նա մեր անհաջողությունների ողջ ծանրությունը: Տեսավ ամեն ինչ: Մաքառեց հուսահատության դեմ և հասավ Ստալինգրադի համար մղվող ամենավճռական մարտերին...»³:

Հ. Մովսիսյանը գրել է. «Ինձ բախտ է վիճակվել կովելու հայկական լեռնահրաձգային, Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան Կարմրադրոշ դիվիզիայի ինտերնացիոնալ կազմում, որը մարտական սխրանքերի համար 1942 թ. նոյեմբերին Գերագույն գլխավոր հրամանատարության կողմից արժանացավ զվարդիականի կոչման և դարձավ 51-րդ զվարդիական դիվիզիա:

76-րդ հրաձգային դիվիզիայի հետ եղել եմ Հարավ-Արևմտյան, Դոնի, Ստալինինգրադյան և Վորոնեժի ռազմաճակատներում: 1942 թ. հունիսի 24-ին Բելյայա գյուղի մոտ վիրավորվել եմ: Այնուհետև ապաքինվել և վերադարձել ռազմաճակատ: 1944 թ. օգոստոսին ինձ ուղարկեցին Երկրորդ Ուկրաինական ռազմաճակատ՝ նշանակելով հակատանկային կործանիչ հրետանային մարտկոցի հրամանատար: Մասնակցել եմ նաև Ռումինիայի, Հուն-

¹ Ահեղ օրերի արձագանքը, էջ 7:

² Հ. Մովսեսյանը ծնվել է 1914 թ. Բաքվում: 1938 թ. կամովին մեկնել է Կարմիր բանակ, 1939 թ. մասնակցել Արևմտյան Բելառուսիայի ազատագրմանը, իսկ 1939-1940 թթ.՝ խորհրդաֆիննական պատերազմին: 1940 թ. դեկտեմբերին զորացրվել է և նորից անցել ուսուցչական աշխատանքի հայրենի Շաղաթ գյուղում: Սկսվել է Հայրենական մեծ պատերազմը, և 1941 թ. հունիսի 22-ին նա կրկին զորակոչվել է Կարմիր բանակ: Հ. Մովսիսյանը 1960 թվականից աշխատել է ԵՊՀ-ում որպես կադրերի բաժնի վարիչ: Վախճանվել է 1995 թ.: Տե՛ս **Ենգոյան Փ., Մինայան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 497-498:

³ «Խորհրդային Հայաստան», 1.V.1943:

գարիայի, Չեխոսլովակիայի տերիտորիաների ազատագրմանը: Բայց ինչպես ամեն մի ճակատային, այնպես էլ իմ հիշողության մեջ պատերազմը մի այնպիսի անջնջելի հետք է թողել, որ այն շարունակում է զգացնել տալ իր ներկայությունը ամեն օր, ամեն ժամ: Ինձ համար հատկապես անմոռաց է Ստալինգրադյան էպոպեան: Եվ ինչպե՞ս կարելի է մոռանալ այն օրերը, երբ վայրկյանն ու հավիտենությունն իրար էին միանում, երբ բռպեն օր էր թվում, օրը մի դար, երբ ամեն մեկն իր հախուռն մոլուցքով ապագայի բախտն էր որոշում:

Ստալինգրադյան ճակատամարտի օրերին յուրաքանչյուր սովետական մարտիկ արդեն գիտեր իր սրտի խորքից ստել ֆաշիզմը և դրա համար էլ նա բռնակալի դեմ կռվի բռնկվեց հոգու ամբողջ ուժով, նրան ոչնչացնելու ու բնաջնջելու կամքով:

Այդպես էլ եղավ...»¹:

**Айк Мхоян – Великая Отечественная война в воспоминаниях сотрудников
Ереванского государственного университета**

В статье представлены воспоминания сотрудников Ереванского государственного университета, участников Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Эдуарда Джрбашяна, Гамлета Саакяна, Липарита Гюлбудагяна, Гарсевана Шарояна, Левона Бабаляна, Рема Карапетяна, Ованнеса Мовсисяна. Эти воспоминания считаются важным историческим первоисточником как для описания военных действий Великой Отечественной войны, так и для описания боевого пути национальных дивизий. В воспоминаниях содержатся сведения о 409-й, 76-й, 89-й дивизиях, а также данные о битвах под Берлином, Сталинградом, Варшавой и других битвах.

**Hayk Mkhoyan – The Patriotic War in the Memoirs of the Employees of
Yerevan State University**

The work presents the memoirs of the employees of Yerevan State University, who participated in Great Patriotic War (1941-1945). They are considered an important historical source both for the military operations of the Patriotic War and for the combat route of the national divisions. The memoirs contain information on the 409th, 76th and 89th divisions, as well as data on the battles of Berlin, Stalingrad, Warsaw and others. The article presents the memoirs of Eduard Jrbashyan, Hamlet Sahakyan, Liparit Gyulbudaghyan, Garsevan Sharoyan, Leon Babalyan, Rem Karapetyan, and Hovhannes Movsisyan.

Ներկայացվել է 25.04.2020

Գրախոսվել է 15.05.2020

Ընդունվել է տպագրության 30.06.2020

---

¹ Ահեղ օրերի արձագանքը: